

The Greek Review of Social Research

Vol 151 (2018)

151

Social and educational exclusion in the community of the Greek-speaking Roma of Chalkida

Nikolaos S. Arvanitis

doi: [10.12681/grsr.20222](https://doi.org/10.12681/grsr.20222)

Copyright © 2019, The author

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Arvanitis, N. S. (2019). Social and educational exclusion in the community of the Greek-speaking Roma of Chalkida. *The Greek Review of Social Research*, 151, 183–192. <https://doi.org/10.12681/grsr.20222>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

**Κοινωνικός και εκπαιδευτικός αποκλεισμός στην κοινότητα
των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας**

Νικόλαος Σ. Αρβανίτης*

Η διατριβή εκπονήθηκε στο Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, με υποτροφία από το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ). Υποστηρίχτηκε τον Μάιο του 2018 και έλαβε τον χαρακτηρισμό «άριστα».

Λέξεις-κλειδιά: Ρομά, Γύφτοι, Εύβοια, ταυτότητες, περιθώριο, κοινωνικές σχέσεις, δομοποίηση

---

* Διδάκτορας Φιλοσοφίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, email: arvanitis@sch.gr

**Social and educational exclusion in the community
of the Greek-speaking Roma of Chalkida**

Nikolaos S. Arvanitis

The doctorate thesis was elaborated at the Department of Philosophy, Pedagogy and Psychology of the University of Athens Philosophy Faculty, with a scholarship from the State Scholarship Foundation (IKY). It was supported in May 2018 and qualified as "excellent".

Keywords: Roma, Gypsies, Euboea, identities, margin, social relationships, structuration theory

Εισαγωγή

Η διατριβή αυτή ερευνά τις διεργασίες και την κατάσταση του κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού στην κοινότητα των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Ειδικότερα, ερευνώνται οι κοινωνικές πρακτικές που άσκησαν και ασκούν τα μέλη της κοινότητας στο εύρος των τριών γενεών της μεταπολεμικής περιόδου, οι οποίες εξετάζονται παράλληλα με το πλαίσιο διαμόρφωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού κατά την ίδια περίοδο. Αξιοποιώντας ως «κεντρικό διαμεσολαβητή» θεωρίας και πράξης το εννοιακό σύστημα της *δομοποίησης* του Giddens (1984), ερευνώνται οι κοινωνικές πρακτικές που οι Τσιγγάνοι της πόλης – ως φορείς δράσης με γνωστική ικανότητα και προθετικότητα – επέλεξαν και επιλέγουν διαχρονικά ως βασικό στοιχείο συγκρότησης της κοινωνικής τους ζωής, με σκοπό τη διερεύνηση των διαδρομών του

κοινωνικού και εκπαιδευτικού αποκλεισμού τους στο κοινωνικό σύστημα της πόλης της Χαλκίδας. Η αξιοποίηση των μεθοδολογικών εργαλείων της θεωρίας της δομοποίησης επί των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ερευνητικού πεδίου έδειξε την ύπαρξη κανόνων και πόρων που θέτουν υπό αμφισβήτηση πολλές από τις παραδεδομένες ερμηνείες για τον κοινωνικό και εκπαιδευτικό αποκλεισμό των Τσιγγάνων. Η ένταξη κατά το παρελθόν πολλών μελών της κοινότητας στη μισθωτή εργασία, η παλαιόθεν κατοχή της ελληνικής ιθαγένειας, τα χαρακτηριστικά της οικιστικής τους ένταξης, η χρήση αποκλειστικά της ελληνικής γλώσσας και η απουσία εμφανών περιστατικών διώξεων εξασφάλιζαν, τουλάχιστον επί της αρχής, τις βασικές προϋποθέσεις για την κοινωνική και εκπαιδευτική τους ένταξη. Ωστόσο, όπως αποτυπώθηκε στην έρευνα, η παρατηρούμενη κατάσταση δεν απηχεί ως αποτέλεσμα τις προϋποθέσεις αυτές.

Ερευνητικό πλαίσιο

Η ερευνητική προσέγγιση είναι δυναμική και αναφέρεται στο εύρος κατά το οποίο οι φορείς της δράσης μπορούν να επηρεάσουν το πλαίσιο των διεργασιών ένταξης/αποκλεισμού τους. Για τον σκοπό αυτόν, από τη μια αναλύθηκαν τα δομικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν το ευρύτερο πεδίο της κοινωνικής/ εκπαιδευτικής ένταξης των Τσιγγάνων στην Ελλάδα όσο και τα ειδικότερα που αφορούν στο κοινωνικό πεδίο που διαμορφώνεται στην πόλη της Χαλκίδας. Από την άλλη, διερευνήθηκαν οι εμπειρίες και τα νοήματα που δομούν οι ίδιοι οι Τσιγγάνοι, αλληλεπιδρώντας με το δοσμένο πλαίσιο.

Ως αποτέλεσμα αυτών, η διατριβή συντίθεται κατά ένα μέρος από τη μελέτη γραφείου (ανάλυση του πλαισίου ένταξης των Τσιγγάνων στην ελληνική κοινωνική και εκπαιδευτική πραγματικότητα, ανάλυση των ιδιαίτερων δομικών χαρακτηριστικών της κοινωνικής πραγματικότητας της πόλης της Χαλκίδας κ.λπ.) και κατά το άλλο τμήμα αυτής από την έρευνα πεδίου. Η έρευνα πεδίου διερευνά τις εμπειρίες των φορέων της δράσης οι οποίοι, αξιοποιώντας τους κανόνες και τους πόρους που συνθέτουν τις δομικές

ιδιότητες του κοινωνικού συστήματος εντός του οποίου δραστηριοποιούνται, παράγουν, αναπαράγουν και μετασχηματίζουν το ίδιο το σύστημα. Το χρονικό πλαίσιο εντός του οποίου μελετήθηκαν οι υιοθετούμενες κοινωνικές πρακτικές προσδιορίστηκε στο επίπεδο της *πεπερασμένης χρονικότητας* της ατομικής ζωής (life span), δηλαδή στο επίπεδο της χρονικότητας του βίου των εν ζωή ερευνητικών μας υποκειμένων (Giddens, 1984, σσ. xxiv-xxv) και του *μακράς διάρκειας θεσμικού χρόνου* (institutional time), ο οποίος για τις ανάγκες της ερευνητικής αυτής μελέτης οριοθετείται από τα μεταπολεμικά χρόνια έως τις μέρες μας.

Κατά την έρευνα πεδίου, που διήρκεσε τρία και πλέον έτη, αξιοποιήθηκαν ποιοτικές μέθοδοι – ημιδομημένες συνεντεύξεις, άτυπες συζητήσεις, συμμετοχική παρατήρηση, τεχνικές της αφηγηματικής έρευνας, συζητήσεις με ειδικούς καθώς και δευτερογενές υλικό, κυρίως από τον τοπικό τύπο, που αποτύπωνε διαχρονικά τη σχέση των Τσιγγάνων με τη περιρρέουσα κοινωνική πραγματικότητα της πόλης της Χαλκίδας.

Ευρήματα

Η έρευνα ανέδειξε μια πολυδιάστατη πραγματικότητα με διανεμητικές και σχεσιακές πτυχές. Η διανεμητική πτυχή αφορά την οικονομική στέρηση, δηλαδή την έλλειψη οικονομικών πόρων, και είναι εμφανής σε δύο φάσεις της ερευνώμενης περιόδου της μεταπολεμικής ιστορίας των ελληνόφωνων Τσιγγάνων της Χαλκίδας. Πρόκειται για την αρχική φάση, αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, όταν οι Τσιγγάνοι ακολούθησαν την ίδια πορεία με τους υπόλοιπους εσωτερικούς μετανάστες και εγκαταστάθηκαν στη Χαλκίδα, ως τμήμα του αδιαμόρφωτου «μωσαϊκού των φτωχών των πόλεων» (Πιζάνιας, 2004, σελ. 13). Κατά τη φάση αυτήν, η οικονομική τους κατάσταση ήταν αντίστοιχη των υπόλοιπων λαϊκών στρωμάτων, υφιστάμενη κατ' αρχάς τους ίδιους περιορισμούς αλλά και τις ευκαιρίες που άρχισε να προσφέρει η οικονομική ανάπτυξη της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Η δεύτερη φάση ξεκίνησε κατά τα τελευταία έτη της δεκαετίας του 2000 και

συνεχίστηκε καθ' όλο το διάστημα της παρουσίας μας στο ερευνητικό πεδίο. Κατά τη φάση αυτήν, ο πληθυσμός της κοινότητας, προσανατολισμένος επαγγελματικά σχεδόν μονοδιάστατα στο πεδίο του εμπορίου, αντιμετώπισε τις συνέπειες της αναδιάρθρωσης του τομέα αυτού, παράλληλα με τις ευρύτερες συνέπειες που επέφερε η ύφεση της οικονομίας και η εφαρμογή του Μνημονίου. Κατά το μεσοδιάστημα των φάσεων αυτών, η οικονομική κατάσταση του πληθυσμού ήταν καλύτερη. Παρά το γεγονός ότι στην πλειονότητά τους παρέμεναν στις τάξεις του φτωχού πληθυσμού της πόλης, τα εισοδήματά τους τους επέτρεπαν να καλύπτουν τις βασικές ανάγκες που προσδιόριζαν τον ελάχιστο αποδεκτό τρόπο ζωής, κατάσταση που αποτυπώθηκε στο είδος και την ποιότητα των οικιών τους, τον επαγγελματικό εξοπλισμό που διέθεταν, τα καταναλωτικά αγαθά και τις συνήθειες που ασκούσαν.

Η σχεσιακή πτυχή αφορά το είδος, το εύρος και τη δυναμική των σχέσεων του πληθυσμού με την κοινωνική πραγματικότητα της πόλης. Όντας λειτουργικά ενταγμένοι στις οικονομικές λειτουργίες του συστήματος, ενίοτε έστω και στα όρια, τα διάκενα, τα ανοργάνωτα, άτυπα, παράτυπα ή και παράνομα τμήματα αυτών των λειτουργιών (Βαξεβάνογλου, 2001, σ. 91), οι σχέσεις τους με τη μη-τσιγγάνικη πλειονότητα της πόλης ήταν πρωταρχικά οικονομικές. Όλες οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες, είτε ως υπαλλήλων σε μικρομάγαζα και εργοστάσια, είτε ως εργατών και τεχνιτών στην οικοδομή ή εργατών στη γη, είτε ως πωλητών προϊόντων, τους έφερναν σε καθημερινή επαφή με τη μη-τσιγγάνικη πλειονότητα της πόλης. Ωστόσο, το εύρος αυτών των σχέσεων κατά κανόνα περιοριζόταν στον χρόνο και το πεδίο άσκησης των παραπάνω δραστηριοτήτων. Ολοκληρώνοντας την εργασία τους, τα μέλη του πληθυσμού στην πλειονότητά τους αποσύρονταν και περιορίζονταν στα όρια της οικογένειας και της κοινότητας. Η απόσυρση αυτή περιόριζε την όποια δυναμική μπορούσαν να δημιουργήσουν οι βραχύβιες επαγγελματικές σχέσεις. Η απουσία τους επίσης από την εκπαίδευση αλλά και η μη-

συμμετοχή τους στους διάφορους θεσμούς της ΚτΠ (π.χ. εργατικά σωματεία, ΜΚΟ, τοπικοί σύλλογοι, ομάδες αλληλοβοήθειας) περιόρισε δραστικά το εύρος και τη δυναμική των σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία, αναδεικνύοντας τη λειτουργία της κοινότητας ως κυρίαρχου ρυθμιστή και διαμεσολαβητή της κοινωνικότητάς τους.

Αυτό το πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων ήταν κυρίαρχο για το μεγαλύτερο διάστημα της ερευνώμενης περιόδου. Στο γεωγραφικό, οικονομικό και κοινωνικό χώρο της πόλης της Χαλκίδας, ο πληθυσμός των ελληνόφωνων Τσιγγάνων εξασφάλισε επί μακρόν μια κατάσταση απροβλημάτιστης συμπαρουσίας, ακολουθώντας βίους παράλληλους ή και ασύμπτωτους με τον πληθυσμό της πλειονότητας, με κατεξοχήν σημείο τομής τον περιορισμένο χρόνο των επαγγελματικών συναλλαγών. Η κατάσταση αυτή άλλαξε ραγδαία την ίδια περίοδο που εμφανίστηκε η δεύτερη φάση της οικονομικής αποστέρησης του πληθυσμού. Με εξαίρεση το χωροταξικό επίπεδο των περιοχών εγκατάστασης, ο οικονομικός και ο κοινωνικός χώρος της πόλης άρχισε να γίνεται ανταγωνιστικός για τον πληθυσμό. Οι δραστηριότητές τους στο εμπόριο έγιναν ευθέως ανταγωνιστικές των λοιπών μικρεμπόρων της πόλης. Η παρουσία τους στον χώρο της μισθωτής εργασίας των προγραμμάτων εποχικής απασχόλησης ήταν επίσης ανταγωνιστική προς το σύνολο όλων αυτών που, υφιστάμενοι τις συνέπειες της ανεργίας, στράφηκαν ως μοναδική διέξοδο απασχόλησης σε έναν τομέα που επί σειρά ετών δεν ήταν προτιμητέος από την πλειοψηφία. Τέλος, ο έντονος ανταγωνισμός για τη νομή επί των διαρκώς μειούμενων πόρων των κοινωνικών μεταβιβάσεων διεύρυνε το χάσμα μεταξύ της κοινότητας και της πλειονότητας, καθώς η μία ομάδα εγκαλούσε την άλλη για πρακτικές εγκλεισμού, αποκλεισμού και σφετερισμού πόρων αντίστοιχα. Καθώς δεν υπήρχε ένα στέρεο υπόστρωμα ουσιαστικών κοινωνικών σχέσεων, που να λειτουργήσει ως ανάχωμα σε αυτήν τη διαδικασία κοινωνικής πόλωσης, οι σχέσεις της ομάδας με την πλειονότητα άρχισαν να γίνονται προβληματικές, ιδιαίτερα όταν οι παραβατικές πρακτικές μέρους του πληθυσμού

προβάλλονταν εμφατικά στον δημόσιο λόγο μέσω των τοπικών ΜΜΕ και συνεκδοχικά χαρακτήριζαν το σύνολο του πληθυσμού της κοινότητας.

Συμπέρασμα

Με βάση τα στοιχεία που συλλέξαμε, κρίνουμε πως η πλειονότητα του πληθυσμού δεν έδειξε την ικανότητα να αξιοποιήσει αποτελεσματικά τους διατιθέμενους πόρους που δυνητικά θα εξασφάλιζαν την αποτελεσματικότερη συμμετοχή τους στην κοινωνική και οικονομική ζωή της πόλης. Η ισότητα ευκαιριών δεν αναδείχθηκε σε ισότητα αποτελεσμάτων, πάντα εντός των ορίων της εργατικής τάξης, λόγω του ότι ο περιορισμός του εύρους ορισμένων «λειτουργιών» οδήγησε στη «στέρωση ικανοτήτων» που με τη σειρά της καθόρισε τη θέση του πληθυσμού στην κοινωνική πραγματικότητα της πόλης. Από το σύνολο των «λειτουργιών» που αναφέρει ο Sen (2003, σελ. 5), στην περίπτωση του ερευνώμενου πληθυσμού τη σημαντικότερη επίδραση άσκησαν η αδυναμία εγγραμματισμού και η μη-συμμετοχή στη ζωή της ευρύτερης κοινότητας της πόλης της Χαλκίδας. Η απουσία της δεύτερης γενιάς του πληθυσμού από την εκπαίδευση θεωρούμε πως ήταν ο καθοριστικότερος παράγοντας για την πορεία που ακολούθησε η ένταξή του στον κοινωνικό σχηματισμό της πόλης. Επιλέγοντας ή μην έχοντας τη διορατικότητα να ενταχθούν στο εκπαιδευτικό σύστημα, κατ' ουσίαν δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν την ουσιαστική ένταξη και παραμονή τους στο σύστημα της μισθωτής εργασίας η οποία, έστω και με τους περιορισμούς που επέφεραν οι σύγχρονες μορφές κατάτμησής της, αποτέλεσε τον κυρίαρχο κοινωνικό ομογενοποιητή για τη συγκεκριμένη περίοδο που ερευνήσαμε. Επιπρόσθετα, η πλήρης απουσία τους από τη μισθωτή εργασία του δημόσιου τομέα τους απέκλεισε από τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, που αναδείχθηκαν μεταπολιτευτικά σε βασικούς μηχανισμούς επαγγελματικής, οικονομικής και κοινωνικής ενσωμάτωσης των μαζών. Τέλος, η απουσία τους από την εκπαίδευση τους στέρησε την επίδραση της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης που ασκεί ο εκπαιδευτικός θεσμός και δεν

επέτρεψε τη δόμηση και τη λειτουργία κοινωνικών δικτύων γεφύρωσης και διασύνδεσης με την περιβάλλουσα κοινωνική πραγματικότητα.

Μένοντας λοιπόν εκτός εργασίας, εκτός εκπαίδευσης και εκτός κοινωνικών σχέσεων με την ευρύτερη κοινωνία, σε μια διαπλοκή διανεμητικών και σχεσιακών μορφών στέρησης, το συνεχές της ανισότητας τείνει να οδηγήσει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού στην καταστροφική ρήξη των σχέσεών του με την κοινωνία. Η έκταση των οικονομικών προβλημάτων και ο μόνιμος χαρακτήρας που προδιαγράφεται για αυτά, τουλάχιστον για ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, οδηγεί στη βαθμιαία ρήξη των σχέσεών τους με την κοινωνία και, μεταξύ άλλων, σε δυο εκβάσεις. Η μία είναι πιθανή και αφορά την ακόμη ισχυρότερη περιχαράκωση στο εσωτερικό της κοινότητας, προς την κατεύθυνση του διαχωρισμού, ιδιαίτερα στις περιοχές εκείνες όπου η περιορισμένη αλληλεπίδραση συνοδεύεται και από τη χωρική περιθωριοποίηση. Στην περίπτωση αυτή, για ένα μέρος του πληθυσμού είναι πιθανή η επανα-τσιγγανοποίησή του, υποβοηθούμενη και από τον δημόσιο λόγο που τους υποστασιοποιεί και, ως εκ τούτου, τους αποστασιοποιεί, στη βάση δήθεν ασύμβατων πολιτισμικών διαφορών, ακολουθώντας μια νεο-συντηρητική προσέγγιση στην παράδοση του ηθικού λόγου για την υποτάξη (underclass). Η δεύτερη έκβαση είναι ήδη υπαρκτή και αφορά την ανάπτυξη αντικοινωνικών συμπεριφορών και μιας έντονα παραβατικής κουλτούρας, ιδιαίτερα στις περιοχές εκείνες όπου δεν υπάρχουν θεμιτές ευκαιρίες προσπορισμού εισοδήματος και έχει μειωθεί ο κοινωνικός έλεγχος.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αλεξίου, Θ. (2008). *Κοινωνική πολιτική, αποκλεισμένες ομάδες και ταξική δομή*. Αθήνα:

Παπαζήση.

- Βαξεβάνογλου, Α. (2001). *Έλληνες Τσιγγάνοι: Περιθωριακοί και οικογενειάρχες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Γκότοβος, Α. Ε. (1996). *Ρατσισμός: Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης.
- Γκότοβος, Α. Ε. (2003). *Εκπαίδευση και ετερότητα: Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Levitas, R. (2004). Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός; Στο Μ. Πετμεζίδου, & Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός* (Μετάφραση: Π. Πολυζωίδης) (σελ. 225-265). Αθήνα: Εξάντας.
- Μηλιός, Γ. (2000). *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. Αθήνα: Κριτική.
- Πιζάνιας, Π. (2004). *Για τους γενικούς ιστορικούς μηχανισμούς αναπαραγωγής της περιθωριοποίησης των ελληνικών τσιγγάνικων πληθυσμών*. Ανάκτηση από Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: <http://repository.edulll.gr/285>

Ξενόγλωσση

- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Giddens, A. (1991). Structuration theory: past, present and future. In C. G. Bryant, & D. Jary (eds), *Giddens' Theory of Structuration: A critical appreciation* (pp. 201-221). London: Routledge.
- Levitas, R. (2006). The concept and measurement of social exclusion. In C. Pantazis, D. Gordon and R. Levitas (Επιμ.), *Poverty and social exclusion in Britain: The millennium survey* (pp. 123- 160). Bristol, UK: Policy Press.

- Sen, A. (2003). *Inequality reexamined*. New York: Oxford University Press.
- Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, 133 (5-6), pp. 531- 578.
- Wacquant, L. (2008). *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Willems, W. (1997). *In search of the true Gypsy: From Enlightenment to final solution*. Abingdon, Oxon: Routledge.